

NİHAYET

(النهاية)

Sülûkün sonu anlamında
tasavvuf terimi.

Tasavvufta sülûkün başlangıcına *bidâyet*, sonuna *nihâyet*, sülûke yeni başlanlara *mübtedî* (ehl-i bidâyet), sonuna gelenlere *müntehî* (ehl-i nihâyet, vâsıl, ehl-i vuslât, eren, ermiş) adı verilir. Bidâyetle nihayet arasında bulunan sâliklere *ehl-i vasat* (evâsıt) denilir. Sûfilere göre tasavvuf yoluna girenlerin önünde aşmaları gereken birçok menzil (makam) vardır. Hâce Abdullah-ı Herevî *Menâzilü's-sâ'irîn* adlı eserinde bu menzillerin sayısını 100 olarak verir ve açıklamalarını yapar. Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Kettânî'nin Allah ile kul arasında 1000 menzil bulunduğunu söylediğini belirten Herevî, bunlardan 100 temel menzili her birinde on menzil bulunacak şekilde on kısma ayırmış, bidâyet başlığı altında yakaza, tövbe, muhasebe, inâbe, tefekkür, tezekkür, i'tisâm, firar, riyâzet, semâ; nihayet başlığı altında mârifet, fenâ, bekâ, tahkik, telbîs, vücûd, tecrîd, tefrîd, cem', tevhid menzillerini saymıştır. Abbâdî ise mübtedîlerin menzillerini on, evâsıt ve müntehîlerinkini de yedişer olarak tesbit eder (*Şûfnâme*, s. 45-133). Allah'a giden yolda son diye bir şey olmadığından nihayet itibârdır. Nitekim Cüneyd-i Bağdâdî nihayeti "bidâyete dönmek" şeklinde tarif etmiştir. Son varıldıktan sonra başa dönülür ve seyr devam eder.

Sûfiler ayrıca belli bir hal ve makam için de bidâyet, vasat, nihayet noktaları tesbit etmiştir. Meselâ Kuşeyrî tevâcüdün bidâyet, vücudun nihâyet, vecdin ise ikisi arasında olduğunu söyler (*er-Risâle*, s. 204). Nihâyetin sağlıklı olması için bidâyetin sağlıklı olması şarttır. Çünkü binasını takvâ ve Allah'ın rızâsı temeli üzerine kuranla uçurumun kenarında çürük bir yerde kuran bir olmaz (*et-Tevbe* 9/109). Nihayette bir aksaklık ve noksanlık görülürse bunun sebebinin bidâyette yapılan hatalarda ve eksikliklerde aramak gerekir. Çünkü bidâyet temel, nihayet bunun üzerine inşa edilen binadır (Herevî, s. 3; Kuşeyrî, s. 191). Bidâyetteki bozukluk nihayete kadar sürer. Ebû Ubeydullah Busrî'ye göre Allah bazı kullarına nihayette gösterdiği hususları diğer bazılarına bidâyette gösterebilir (Herevî, s. 3). Bahâeddin Nakşibend'in, "Bizim tarikatımızda bidâyet nihayeti içerir" sözünden hareket eden Nakşibendiyye sâlikleri diğer tarikatların niha-

yetinde kazanılan hallerin bu tarikatta için başında elde edildiğini söyler.

Tasavvufta şâhiyyât denilen, "Ben Hak-kım"; "Kendimi tenzih ederim, şanımlı ne yücel" gibi sözleri bazı sûfiler bidâyet halinde söylemişler, nihayete erdiklerinde böyle iddialarda bulunmamışlardır. Çünkü nihayet bir kemal halidir; bu halde bulunan bir sûfi şer'î hükümlerin zâhiriyle tam bir uyum içindedir. Cüneyd-i Bağdâdî, şâhiyeleriyle tanınan Bâyezîd-i Bistâmî'nin bu tür sözlerinin onun bidâyet haliyle ilgili olduğunu belirtmiştir (Serrâc, s. 422, 453, 559).

BİBLİYOGRAFYA :

Serrâc, *el-Lüma'*, s. 422, 453, 559; Sülemî, *Taba-kât*, s. 456; Kuşeyrî, *er-Risâle* (nşr. Abdülhalîm Mahmûd), Kahire 1966, s. 191, 204; Herevî, *Menâzil*, s. 3, 6-11, 47-51; Ebû Mansûr el-Abbâdî, *Şûfnâme*, Tahran 1343 hş., s. 45-133; Şehâbeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, Beyrut 1966, s. 543; Seyyid Sâdik-i Gûherî'nin, *Şerh-i İştihâât-ı Taşavvuf*, Tahran 1383, IX, 368; X, 178; Cevâd Nûrbahş, *Ferheng-i Nûrbahş*, London 1367 hş., X, 20-21.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

NİHÂYETÜ'L-EREB

(نهاية الأرب)

Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî'nin
(ö. 733/1333)
ansiklopedik eseri

(bk. NÜVEYRÎ, Ahmed b. Abdülvehhâb).

NİHÂYETÜ'L-İKDÂM

(نهاية الإقدام)

Şehristânî'nin
(ö. 548/1153)

kelâma dair eseri.

Tam adı *Nihâyetü'l-ikdâm fi 'ilmi'l-ke-lâm* olup İzzeddin İbnü'l-Esrî kitabın ismini muhtemelen alan belirlemek amacıyla *Nihâyetü'l-ikdâm fi'l-uşûl* diye kaydeder (*el-Kâmil*, I, 332). Kitabın mukaddimesinden ve sonundaki ifadedden (s. 503, krş. 143) isminin *Nihâyetü'l-aqdâm fi 'ilmi'l-ke-lâm* olabileceği anlaşılıyorsa da *Nihâyetü'l-ikdâm ...* diye meşhur olmuştur. Şehristânî, eserinin birinci ve on birinci bölümlerinde *el-Milel ve'n-nihâl* adlı kitabına atıfta bulunmaktadır (s. 5, 267). Tabakat kitaplarının yanı sıra bu tür atıflardan eserin Şehristânî'ye ait olduğu ve *el-Milel ve'n-nihâl* den sonra kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Şehristânî mukaddimedeki kitabını yirmi bölüm (kaide) halinde kaleme aldığı kaydeder. Birinci bölümde Allah'ın varlığının is-

patı maksadıyla âlemin hudûsu konu edilerek cisimlerin zaman ve mekân yönünden başlangıçsız ve sınırsız olmayacağı hususu işlenmiş, ikinci bölümde kâinatın bütünüyle Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiği konusuna yer verilmiştir. Üçüncü bölümden itibaren sıfat bahsine geçilmiştir. "Tevhîd" başlığını taşıyan kısımda şirk inancı reddedildikten sonra dördüncü bölümde Allah'ı yaratılmışlara veya yaratılmışları Allah'a benzetme (teşbih) kabilinden inançlar, beşinci bölümde Allah'ın zâtını sıfatlardan tecrit etme (ta'til) telakkisi eleştirilmiştir. Altıncı bölümde Ebû Hâşim el-Cübbâî tarafından öne sürülüp teşbih ve ta'til gibi uç telakkilerden sakınmayı amaçlayan ahvâl teorisi reddedilmiştir. Yedinci bölümde, bazı Mu'tezile mensuplarınca benimsenen "ma'dûmun şey olup olmadığı" ve Aristo geleneğinde evrenin ilk madde-si sayılan heyûlâ konuları üzerinde durulmuş, ardından sübûtî sıfatların izahına geçilmiş, Mu'tezile, Ehl-i sünnet ve felâsifenin sıfatlar hakkındaki görüşleri incelenmiştir. Mu'tezile sıfat sığasıyla olan hay, âlim, kâdir kelimelerini (sıfât-ı ma'neviyye) tercih ederken Ehl-i sünnet kelâmcıları bu sıfatların kökünü oluşturan hayat, ilim, kudret (sıfâtü'l-meânî) kelimelerinin de sistemde yer almasını gerekli görmektedir. İslâm filozofları ise zâta izâfe edilecek bütün mânaları "vâhid" içinde eriterek sıfat, ahvâl ve zât dışı mânaları kabul etmemektedir. Eserin onuncu bölümü ilim sıfatının ezelf oluşu hakkındadır. Ezelf ilmin hâdis olan nesne ve olaylara taallukunun işlendiği bu bölümde Allah'a hâdis ilim nisbet ettikleri için Cehm b. Safvân ile Hişâm b. Hakem, Allah'ın hâdisleri bilmediği veya ilminin cüz'iyâyta taalluk etmediğini ileri sürdükleri gerekçesiyle filozoflar eleştirilmiştir.

Nihâyetü'l-ikdâm'in on birinci bölümden itibaren İslâm mezhepleri arasında tartışmalı olan konular üzerinde durulmuştur. Bunlardan, mezheplerin kader anlayışını da ilgilendiren irade sıfatının gerçek anlamda Allah'ta mevcut olup kadîm özelliği taşıdığı, bütün nesne ve olaylara taalluk ettiği hususu savunulmuştur. Ardından İslâm mezhepleri arasında önemli bir ihtilâf konusu teşkil eden kelâm sıfatı ele alınmış, on ikinci bölümde bu sıfatın ezelf olduğu üzerinde durulmuş, on üçüncü bölümde kelâmın ilâhî zâta tekliği, tecellilerinin ve tesirlerinin çokluğu konusu işlenmiş, on dördüncü bölümde insana ait kelâmın mahiyeti ve kısımları ele alınmıştır. On beşinci bölümde Mu'tezile mensuplarının semî ve basîr sıfatla-

rını âlim sıfatına dahil etmeleri eleştirilerek bunların müstakil sıfatlar olduğu öne sürülmüştür. On altıncı bölümde rü'yetalahın aklen mümkün, naklen vâcib ve sabit olduğu şeklindeki Ehl-i sünnet telakisi anlatılmıştır. On yedinci bölümde nübüvvet hazırlık sayılabilecek şekilde hüsun ve kubuh bahsi konu edilerek ilâhî tebliğ olmadan kula hiçbir mükellefiyetin yüklenemeyeceği, insanın fiillerine mükâfat veya ceza tertip edilmesinin söz konusu olamayacağı kanaati işlenmiş, on sekizinci bölümde Mu'tezile'nin iddiasının aksine ilâhî fiillerin gerçekleşmesinin ardından bunları gerektirici (vâcib) herhangi bir sebebin bulunmadığı görüşü savunulmuştur.

Nihâyetü'l-ikdâm'ın son iki bölümü nübüvvet ve sem'iyât bahislerine ayrılmıştır. Birinci kısımda nübüvveti inkâr eden Berâhime ve Sâbiiler'in görüşleri eleştirilmiş, mucizenin gerçekliği üzerinde durulmuş, bu arada Mu'tezile ile bazı Şîf gruplarının konuyla ilgili yanlış telakkilerine temas edilmiştir. Kitabın son bölümü, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatı ve bunun en büyük delilinin Kur'an olduğunun vurgulanmasıyla başlamış, ardından sem'iyât bahislerine geçilerek kabir hayatı, cismanî haşır, mizan, havz ve şefaate meselelerine değinilmiş, daha sonra "es-mâ ve ahkâm" çerçevesinde imanın tanımı, iman-amel münasebeti ve buna bağlı olarak büyük günah işleyeninin durumu tartışılmıştır. Ardından imâmet konusu ele alınarak dindeki yeri belirtilmiş, devlet başkanının belirlenmesi şekli hakkındaki farklı görüşler kaydedilmiş, bu arada Şîa'nın imâmet telakkisi zikredildikten sonra bu anlayışın yanlış tarafları anlatılmıştır. Yirminci bölüm vellelerin kerametleri, ilâhî dinler arasında nesih konusu ve Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dinin diğer dinleri nesihmesiyle ilgilidir. Kitabın sonuna nâşir tarafından bazı nüshalarda bulunduğu kaydedilen atom (cevher-i ferd) hakkında bir kısım eklenmiştir. Burada kelâmcılar tarafından benimsenen cevher-i ferd anlayışı filozoflara karşı savunulmaktadır. Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*'ın bitiminde kelâm âlimlerinin düşüncelerini ortaya koyma noktasında amacını gerçekleştirdiğini, daha sonra da ilâhiyatçı filozofların "kuruntulardan ibaret olan" görüşlerini beyan edeceğini kaydeder. Alfred Guillaume, müellifin *el-Menâhîc ve'l-beyânât* adlı risâlesinin bu maksatla yazılmış olabileceğini söylemektedir (*Nihâyetü'l-ikdâm*, tercüme edenin girişi, s. XIII).

Eserin birçok kütüphanede yazma nüshaları bulunmaktadır (meselâ bk. Beyazıt

Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2154; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 666; TSMK, III. Ahmed, nr. 1845; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3164; Oxford Bodleian Library, MS, Marsh, nr. 356; Paris Bibliothèque Nationale, MS, Arabe, nr. 1246; Berlin Preussische Staatsbibliothek, MS, Petermann, II, 579). Eser Alfred Guillaume tarafından yukarıdaki son üç nüsha esas alınarak giriş, Arapça metin, özet şeklinde İngilizce tercüme ve indekslerle birlikte neşredilmiştir (London 1934). *Nihâyetü'l-ikdâm*'ın Arapça metninin ofset baskısı Bağdat (1964) ve Kahire'de (1992) gerçekleştirilmiştir. Muhammed Tancî, bu neşirde yazma nüshalardan ve yanlış okumalardan kaynaklanan hatalar bulunduğunu belirtmektedir (*İA*, XI, 395).

Nihâyetü'l-ikdâm klasik Sünnî kelâmının hemen bütün konularını içermektedir. *el-Milel ve'n-nihal*'den sonra telif edilen *Nihâyetü'l-ikdâm*'da İslâm mezheplerinin kelâm alanındaki görüşleri mukayeseli bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmakta, *el-Milel ve'n-nihal*'deki tasvirî üslûbun aksine burada Ehl-i sünnet'in itikadî anlayışı Eş'ariyye çerçevesinde ortaya konulmakta ve diğer mezheplere karşı savunulmaktadır. "Ehl-i hak" olarak nitelendirilen Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Ebû Bekir el-Bâkîllânî, Ebû İshak el-İsferâyîni ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi Eş'arî mensuplarına sık sık atıfta bulunulmakta, bu mezhebin karşısında yer alan Berâhime, Sâbie, Seneviyye, felâsife, Mu'tezile, Cehmiyye ve Kerrâmiyye gibi telakkiler eleştirilmektedir. Muhammed Tancî, *Nihâyetü'l-ikdâm*'da Eş'arî'nin akidesi esas alınmakla beraber yer yer onun da tenkit edildiğini, hatta bazan kelâmcıların görüşleri de aşarak felsefî telakkilere yer verildiğini kaydeder (*a.g.e.*, a.y.). Şehristânî'nin Şîa hakkında zaman zaman sempatik ifadelerle yer vermesi, özellikle *el-Milel*'de tarafsız ve müsamahalı bir tavır takınması kendi döneminde tehlikeli bir modernistlik olarak görülmüş, *Nihâyetü'l-ikdâm*'ı Hz. Hüseyin'in oğlu Zeynelâbidin'in bir duasıyla bitirmesi örneğinde görüldüğü gibi Ehl-i beyt'e büyük bir sempati duyması bazı çevrelerde onun Şîa'ya, hatta İsmâiliyye'ye mütemayil olduğu şeklinde yorumlanmıştır (*DMİ*, XIII, 424). Ancak bu itihamları *Nihâyetü'l-ikdâm* açısından haklı bulmak mümkün değildir. Çünkü bu eserde müellif, Şîa kelâmının farklılığını en belirgin şekilde yansıtan imâmet konusunda onların anlayışlarını kaydettikten sonra bu görüşleri eleştiriye tâbi tutmuştur (s. 484-497). Kelâmın felsefeden etki-

lenmeye başladığı döneme ait eserlerden biri olan *Nihâyetü'l-ikdâm*'da yer yer felsefeye karşı çıkılırken zaman zaman da müellifin felsefeden etkilendiği görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm: The Summa Philosophiae of al-Shahrestâni Kitâb Nihâyatu'l-Ikdâm fi 'ilmi'l-kalâm* (trc. ve nşr. A. Guillaume), London 1934, tercüme edenin girişi, s. IX-XVI; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 332; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1986; Brockelmann, *GAL*, I, 429; *Suppl.*, I, 763; D. Gimaret, *Théories de l'acte humain en théologie musulmane*, Paris 1980, s. 132-134; P. Kraus, "Bücherbesprechungen", *ZDMG*, LXXXIX (1935), s. 302-303; Cl. Gilliot, "Textes arabes anciens édités en Égypte au cours des années 1992 à 1994", *MIDEO*, XXII (1994), s. 319; Carra de Vaux, "eş-Şehristânî", *DMİ*, XIII, 424; Muhammed Tancî, "Şehristânî", *İA*, XI, 395; G. Monnot, "al-Shahrestâni", *El²* (İng.), IX, 215.

İLİYAS ÇELEBİ

NİHÂYETÜ'L-MUHTÂC

(نهاية المحتاج)

Nevevî'nin Şâfiî fıkhnına dair
Minhâcî'î-î-tâlibîn adlı eserine
Şemseddin er-Remlî'nin
(ö. 1004/1596)
yazdığı şerh
(bk. MİNĦÂCÜ'İ-TÂLIBİN).

NİHÂYETÜ'L-UKÛL

(نهاية القول)

Fahreddin er-Râzî'nin
(ö. 606/1210)
kelâma dair eseri.

Tam adı *Nihâyetü'l-ukûl fi dirâyeti'l-usûl* olan eseri Kâtib Çelebi *Nihâyetü'l-ukûl fi'l-kelâm fi dirâyeti'l-usûl* diye kaydettikten sonra buradaki "usul"ün "usûlü'd-dîn" mânasına geldiğini belirtir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1988). Müellifi tarafından iki cilt ve yirmi bölüm (asıl) halinde düzenlenen eserde klasik kelâm kitaplarının bütün konularına yer verilmiştir. Eserin ilk bahsi mukaddimeler hakkında olup genel anlamda bilgi felsefesi çerçevesinde müktesep ve zaruri bilgi çeşitleri, tarif ve delille bu konularda bazı mezhep ve ekollerin görüşlerinin eleştirisini içeren yedi fasıldan oluşmaktadır. İkinci bölümde nazar konusu ele alınıp Sûfestâiyye'nin reddi, nazarın ilim ifade ettiği ve Allah'ı tanıma yolu olan nazarın mutlaka icra edilmesi gereken fikrî bir ameliye olduğu gibi hususlar işlenmiştir. Üçüncü bölüm ci-